

Az új történetírásról

Tézisek

Atörténettudomány kutatói, írói és – amindenekelőtt – gondolkodói tevékenység. Szerintünk az ezredforduló történelem nemzedékeinek már más típusú történelemszűveltséggel és társadalmi programmal kellene pályáján megindulni, mint ahogy megindultunk mi és részben elődeink évtizedekkel ezelőtt.

Sok kezdeményezés, kísérlet mutat az itt megjelölt irányba. Bizonyos pontokon szükséges e kezdeményezések végiggondolása (társadalomtörténet, egyetemes történet etc.) szakmánk egészére.

A téziseket először a stuttgarti történelemvilágkongresszuson ismertettük (1985), ezek közül most azt az ötöt emeltük ki, amelyek a társadalom (nyilvánosság) és történetírás viszonyával foglalkoznak. Az első két tézist – amely a tematikai megújulásról és a történeti ábrázolás új lehetőségeiről íródott – rövid kifejtésben, az ehhez szorosan tartozó következő hármat csak a tézis rövid formájában adjuk közre.

Első tézis: Korunk tematikai kihívásai

A történettudománynak szinkronban kell lennie kora világnézeti kihívásaival. A 19. század második felében kifejlődött klasszikus történetírás egész szaktudományos apparátusával megteremtette ezt a szinkront szaktudomány és világnézet között. Korunk szaktudománya viszont sokban elmaradt, aszinkronba került a társadalmi nyilvánosság kihívásaival szemben.

A történettudományból a 19. század állami-nemzeti fejlődése csinált nagy tudományt. A korszak nagy élménye a nemzeti ébredés és a nemzeti államok szerveződése. A század polgára úgy érzi, hogy az állam az az intézmény, amely biztosítja a most már szabad polgárok együttélésének kereteit, biztosítja a szabad mozgás, a gazdagodás, a termelés, a kereskedés feltételeit, sőt az állam biztosítja a modern termeléshez szükséges színvonalas munkaerőt is az általános oktatásban, az iskolarendszer révén. Ugyanakkor az állam az, amelyik a nemzeti közösség külpolitikai presztízsét (németekét, franciákét, magyarokét etc.) biztosítja. A nemzeti történelem ennek a nemzeti állami ideológiának, tudatvilág-

nak természetes összetartó habarcsa lesz. Nem véletlen, hogy a nemzeti ébredés kora és a modern nemzeti tudat kialakulása szorosan összefonódik a történeti gondolkodás erősödésével.

Igaz, hogy a történelem nemzeti szempontú bemutatása a történetírásban kezdettől benne rejtett, az európai népek első gestái, legendái az uralkodó nemzetségekhez, illetve etnikumokhoz kötődtek. Mégis, a történeti összetartozás most, a 19. században lesz az etnikai összetartozás egyik legerősebb alapja. Egyes esetekben még erősebb összetartó erő, mint a közös nyelv. Az érdeklődés középpontjában a közös eredet, az ancennitás áll, a középkor. Minél korábbiak az állami intézményes összetartó erők, annál nagyobb az állampolgári nemzeti büszkeség. Megíródnak a nagyszabású történelmi összefoglalók, az emberiség történelmét a nemzeti és állami szempontok szerint adva elő. Természetes, hogy a korszerű állampolgári ismeretek között a történelem kiemelt helyet kap. Mind a magán, mind az állami oktatási rendszerekben már a 18. század második felétől a történelem, mint tantárgy, az alaptárgyak egyike. A kialakuló nemzeti középosztályok – nagy részben az állami és a helyi közigazgatási és szakigazgatási (technika, egészségügy) adminisztráció alkalmazottai – egyleteinek, társaságainak, de olvasmányainak is szerves tartozéka a történelem.

A polgári állam nyilvánossági fórumai igénylik a történelemmel professzionálisan foglalkozók tevékenységét. Az iskolák számára tanárokat kell képezni, a tömeges tanárképzés az egyetemeken a történelem tanszékek differenciálódásával, történelemtanári, professzori stáb kialakulásával jár. A nemzeti történelmi emlékek gyűjtése kialakítja a levéltárak és a múzeumok modern rendszerét, azaz a forrásörző helyek szakszerű intézményeit. A történelem műveléséből meg lehet élni. Ezekben a gyűjteményekben, iskolákban, főiskolákban dolgozó történészek már a múlt század 50–70-es éveiben megalkotják nemzeti történelmi társulataikat. Ezekhez az állami-nemzeti nyilvánosság igényeihez igazodva kialakul Európában szaktudományunk máig élő intézményrendszere. 1857–1880 között a kontinens minden jelentős állama megjelenteti központi történeti folyóiratát, amihez majd a forrásközlő és helytörténeti folyóiratok tömege kapcsolódik. A Monumenta Germaniae mintájára megszületnek a nagy szakszerűséggel kiadott, a nemzetek középkori történelmét bemutató okmánytárak, sőt a családi okmánytárak is. Kialakulnak a szakszerűs-

get biztosító ún. segédtudományok, a diplomatika, a paleográfia, a szfragiszтика, numizmatika, genealógia etc. Ezek adják majd kézikönyvekbe foglalva a szakszerű történettudományos alapismerteket. Tárgyuk természetesen elsősorban a középkor emlékényaga, azon belül is az írott emlékek, az oklevél, a krónikák. A történelemszűveltségben máig a forrástani műveltség alapismertetei.

Elmondhatjuk: a történelmet kutató és bemutató tudomány, a történettudomány, gondolati eszköztárával, folyóirataival, történész-hivatalnokaival besorolódik az állami-nemzeti kulturális intézményrendszerbe.

És mi történik a 20. században?

A 20. században ezt az állami-nemzeti szemléletű és felépítésű történettudományt a társadalmi nyilvánosság három nagy világszemléleti kihívása érte.

Először: a szocialitás eszmevilágának szembekerülése a nemzeti-állami alapelvekkel; másodsor: az érdeklődés gyors növekedése a legújabb kori történelem iránt; harmadsor: az ún. globális, globusz-szerűségű témák előtérbe kerülése.

A szocialitásról. A múlt század ipari forradalmi, a tömeges termelés és ennek üzemei a század, végére megnövelték az eddig a társadalom perifériájára szorult rétegek szerepét. Nem túlzás azt állítani, hogy a 20. század történelmének egyik döntő ismertetőjegye a mind szélesebb néptömegek beáramlása a kultúrába, a társasági életbe és a politikába is. És a nyilvánosság fórumain mind hangsúlyosabban artikulálódik a szocialitás eszméje. Mind nagyobb lesz az aktuális kíváncsiság, hogy vajon a korábbi századokban mennyire voltak a tömegek meghatározók? Vajon valóban az állami intézmények, országgyűlések, kormányzatok képezik a történelemben az emberiség megmaradásának gerincét, vagy pedig jobban a termelési tényezők, a közösségszerveződés (család, település stb.) egyéb keretei? És az új tematika, a társadalomtörténet, századunk végére el is nyeri folyóiratait, tanszékeit a szaktudományon belül. De az már kérdéses, hogy vajon lépést tart-e tudományunk kritikai-filológiai műveltsége, forrástani műveltsége ezzel a tematikai érdeklődéssel? Megkérdőjeleződik szakmai műveltségünk írott forrásokra való koncentráltságának jogossága. Miért? Mert éppen az új- és legújabb kori társadalom történetére alapvető információt őrző tárgyi, képi és orális emlékek forráskritikai feldolgozása még nem alakította ki a maga segédtudományait a történettudományon belül – mint arról még más vonatkozásban is szólni fogunk.

Az újkor történelméről. A második tematikai kihívás a nyilvánosság érdeklődése az újkor iránt. Ahogy a politizálás, az emberek saját dolgainak intézése mind általánosabbá válik, úgy válik a társadalom számára a történelemben mind fontosabbá a hozzánk legközelebb eső korok története. Ma már a történelmi érdeklődés elsősorban azt jelenti: tudni akarja a társadalom, milyen előzmények vezettek a mai helyzethez. A történettudományon belül gyorsan fejlődnek ki az újkorkutatás intézményei: tanszékek, társaságok, folyóiratok. Sőt, a mai disszertációk már nagyrészt nem is a klasszikus korszak tematikáiból, az ókorból, középkorból, hanem az új- és legújabb korból merítik tárgyukat.

Mindennek ellenére a módszertanban, és így a történészképzésben még a speciálisan újkori források tanulmányozása, éppúgy, mint a társadalomtörténet-írás esetében, lemarad. A szakma egyik lábával a nyilvánosság igénye után lép, a másikkal állva marad. A történettudományban ma tevékeny generációk képvisükben a középkoron iskolázódtak. Az újkori forráskritika körvonalai még az írott forrásokra vonatkozóan is csak részben alakultak ki.

De – hogy ismét a nem írott emlékekhez térjek vissza – hiányzik annak végig gondolása: mennyiben különbözik a 20. század, mint emlékeket termelő korszak, a történelem korábbi szakaszaitól. A már előbb is említett tömegesség nemcsak az állami és hivatali élet kitermelte tömeges aktatermelésből áll, sőt nem is csak a tömeges privát írott emlékek (levelek, feljegyzések) kitermeléséből, de jelenti azt is, hogy az ipari forradalmak következtében az emberi környezet tárgykultúrája a korábbiaknál sokkal gazdagabb lett. Azt is mondhatnánk: a legújabb korban az emberi történelemnek sokkal több oldala csapódik ki a tárgyi környezetben, mint korábban; a tárgyi és környezetkultúra elemein sokkal több leolvasható az újkori társadalom életéből, mint a korábbi korszakok esetében.

A globális témákról. A következő, harmadik tematikai kihívás a globális problémák jelentkezése jelen korunkban. A 20. század második felére minden gondolkodó értelmiségi előtt egyértelművé válik, hogy a nemzeti államok rendszere a maga bonyolult bürokratikus gépezetével, sőt parlamentáris és pártrendszereivel sem képes az emberiség általános problémáit megoldani. A 19. század teremtette új problémákat megoldani. A 19. században rögzült és ma is élő intézményeinkkel nem tudjuk legyűrni ember és környezet, azaz a bioszféra tönkretételének veszé-

lyeit, a stratégiai fegyverek keltette világpusztulás veszélyét. A társadalmi nyilvánosságot mind jobban érdekli az ember nembéli viszonyának, az embernek mint biológiai egységnek problémája (gyermekkor, az öregség, a nemek viszonya, önmagunk megőrzése). Kevésbé akarja legyőzni a természetet és mind jobban békében kíván vele élni, és érték-mérője mindinkább az lesz, hogy a különböző politikai és társadalmi intézmények (nemzeti állam, parlament etc.) mennyiben segítik az embert az egyszer megélhető élet mind teljesebb kiéléséhez. Ha most ezzel az érdeklődéssel szembehelyezzük azt, hogy tanszékeink, intézményeink mennyire az állami és a nemzeti tematikákhoz igazodnak, akkor azt mondhatjuk, hogy a 20. század második felének társadalmi nyilvánossága a történelem iránti kíváncsiságban előtte jár a történettudománynak. Míg mi szorgalmasan írjuk disszertációinkat a diplomácia, egyik vagy másik kormány és párt parlamenti harcainak történetéből, addig az embereket sokkal inkább az érdekli, hogyan táplálkoztak, ruházkodtak, szereztek el elődeink, hogyan élték meg a nap 24 óráját, amiből talán csak elvétve fordítottak átlagban fél vagy negyedórát a politikára, az intézményekkel való törődésre. És történetírásunk az emberek által megélt ezen negyedórák történetére összpontosítja többnyire figyelmét.

Második tézis: Az új kultúrák közvetítő lehetőségekről

A történetírásnak minden korszakban igénybe kell vennie a kultúra közvetítő eszközeit, amelyeket a technika, illetve az emberi érintkezés rendszere kitermelte. A 19. század történetírása teljes mértékben kiterjeszkedett a kor kínálta ilyen eszközökre, az írásbeliségre és a szóbeli előadásokra. A 20. század végének történetírása azonban nem képes birtokba venni az új ismeretközlelési rendszereket és nem képes kialakítani az ehhez szükséges új irodalmi műfajokkal.

A 19. század második felének nagy kultúrkonzumációs élménye a tömeges írásbeliség. Igaz, máig adós a történettudomány annak méltatásával, hogy az európai kultúra középkori kiemelkedése, majd 19. századi robbanásszerű fejlődése, mennyiben köszönhető a tömeges írásbeliség elterjedésének, a zsinórirás, majd a gépirás tömegesedésének. De azt senki nem vitatja, hogy a modern állam 19. századi megszervezése a tömeges írásbeliség nélkül lehetetlen lett volna. Az írás szervezi az államigazgatást, a kereskedelmet, a közlekedést, a helyi hivatali életet, és szervezi a kisközösségi (családi, baráti, egyleti) kapcsolatrendszer-

A tömeges nyomdatermékek elterjedésével a könyv, a folyóirat, majd az újságipar kibontakozásával az írás az elsőszámú ismeretközlelési tevékenység, és az olvasás az elsőszámú ismeretelsajátítási tevékenység. Hogyan helyezkedett el a történetírás ebben a kulturális intézményrendszerben?

A történeti ismeretek közvetítésének két hagyományos formája az előadás és az írás. Mindkettő igazodik az új kulturális intézményrendszerhez. A 19. század második felére szinte minden európai ország történettudományában kialakulnak a történettudomány írott műfajai. A tudományos monográfia, a folyóiratokba szerkesztett tanulmány a megfelelő jegyzetapparátusokkal, a forráskiadás és a recenzio. Ehhez járult a történeti szintézis, lehetőleg sok kötetben. A századvég francia, német, olasz vagy akár magyar tisztviselő középosztályának könyvespolcáról egy-egy történeti összefoglaló munka, sőt a központi vagy a helyi történeti folyóirat egy-egy kötete sem hiányozhatott. A történettudománynak kialakul a fogalomtára, részben tudományos, részben a széles közönséghez szóló nyelvzete. A történettudomány birtokba veszi természetesen a kor szóbeli közvetítési fórumait, az iskolai, az egyetemi oktatótermeket és az egyleti előadói pódiumokat is.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a 19. századi történetírás számára tudomány és nyilvánosság viszonya problémamentesnek látszott; ahogy előző téziséinkben már szoltunk erről, a történettudomány teljesen birtokba vette azokat a tematikákat, amelyeket a kor világszemléleti fejlődése napirendre tűzött, és most a kultúrközvetítő eszközökről szólva, teljesen birtokba vette azokat a fórumokat, az írásbeliséget és a szóbeliséget, amelyeket a kor kulturális színvonala számára kínált.

A 20. században azonban sorozatban érik a kihívások a történetírást, mint kultúrák közvetítő tevékenységet. És ezek, sajnos, kevésbé készítették mozdulásra a történetírást az új ábrázolási formák kialakítása terén.

Már az első kihíváshoz, a tömeges újságolvasáshoz is csak az elmúlt évtizedekben – tehát félszázados késéssel – zárkoznak fel az ún. történelmi magazinnok. A napilapokban cikkeket írni vagy a képes hetilapokban történeti elbeszéléseket közreadni, nem tartozott a szakmai céh által elismert tevékenységhez. Tudományos eredményeinket rövid, néhány oldalas fogalmazványban elmondani, új írói műfaj kialakítását, író és olvasó új típusú kapcsolatát kívánja. Az irodalmi

és képes hetilapok, havilapok már száz esztendeje fekszenek a széles közönség asztalán, amikor az 1970-es években megjelennek a történeti magazinok az újságírók standjain. És napjaink céhes tudósa is még gyakran fintorog, amikor a történelmi magazinok írásra kérik fel. Az ún. történeti ismeretterjesztő lapok helyett az előkelő – igaz, már kevesek által olvasott – akadémiai folyóiratait emlegeti büszkén.

És még kevésbé készíti a történetírást az új írói műfajok irányába a második kihívás, az 1930 után elterjedt tömeges rádiózás, majd pedig a harmadik, az 1950-es évektől kibontakozó tömeges mozgóképkultúra, a televízió, illetve napjainkban a képmagnó elterjedése.

Pedig gondoljuk csak végig, amit biológusok, pszichológusok állítanak; az utóbbi két évszázadban visszafejlődött látási kultúránk a fogalmi apparátussal dolgozó írásbeliség mögött. Állítják: az emberben, mint biológiai egységben, nagy tartalékok rejlenek a vizuális megértés, gondolkodás terén. A rádió, a lemez, a magnetofon tömegessé válása a hallást fejleszti, a tömeges fotózás, filmezés, a televízió a látást finomítja. És ahhoz már nem is kell természettudósnak lenni, hogy lássuk: mennyit fejlődik a képi úton közvetített jelentés megértésében az emberi agy. Az alak, a szín, a tér, a mozgás mint aspektus, jelen van a gondolkodásban. A televízió, általában a mozgóképkultúra a 20. század végére a legerősebb nyilvánosságteremtő fórummá emelkedett. És milyen lehetőségeket kínál? Tudomásul kell vennünk: a vizuális és audiós információnyerés az olvasással egyenrangúvá nőtt.

Ha most már azt vizsgálom, hogy a történetírás mennyire vette birtokába ezeket az új kultúrák közvetítési lehetőségeket, akkor azt kell mondani, nagyon kevésbé. És nem tudta kialakítani az írásbeliségen túlmenően a szükséges új műfajokat sem. Video- és hangkazettákat kölcsönző gyermekeink számára magától értetődik a felismerés, hogy a kamera, vagy akár egymás mellé sorakoztatott képek segítségével pillanatok alatt átláthatóak a történés körülményei, amely körülmények leírására a történetíró könyveiben oldalakat kénytelen szánni. És ezzel az olvasó óráit veszi igénybe. Sőt, a történelemnek olyan szinkronikus és diakronikus különbségei ismerhetők fel néhány negyedóra alatt, amelyek megértésére különben monográfiákat kell áldozni. Vagyis: a történetírás, mint kultúrák közvetítő tevékenység, nem tud megfelelően élni azokkal az előnyökkel, amelyeket a történeti ábrázolásban a ké-

pi és a hang eszközök képviselnek az írásos kifejezési formákkal szemben.

Harmadik tézis: Az új történetírói műfajokról

Amennyiben a történetírás nem veszi birtokába a nyilvánosságteremtő új kultúrák közvetítési intézményeket, amennyiben megmarad az írásbeliségre szorító irodalmi műfajoknál akkor szakmány a történet-tudomány, mind jobban ki fog szorulni korunk kultúrkonsumációjából. Napjaink történetírójának sürgősen meg kell tanulnia megjeleníteni a történelmet nemcsak tanulmányokban, könyvekben, hanem a hangszalag, a filmszalag, a képeskönyv kínálta új műfajokban. Ehhez azonban újra kell gondolni a történeti ábrázolás alapkérdéseit.

Negyedik tézis: Az új típusú szakmai műveltségéről

Korunk tematikai kihívásai és az új ábrázolási lehetőségek a kialakítandó új történetírói műfajok új szakmai követelményeket is állítanak a történésszel szemben.

Mivel a képen vagy a magnószalagon egyénített, hús-vér emberek jelennek meg, történelmileg nagyon is adekvát tárgyi környezetben, szokásvilágban, jellegzetes hanghordozással, így mind a látható tárgyi világnak, mind a mozdulatoknak, viselkedésformáknak, a mozgásnak is információközvetítő szerepük van. A képi, a tárgyi, valamint orális emlékeknek nemcsak mint az ábrázolás eszközeinek nő meg jelentőségük, de gyakran ezek lesznek primer forrásaink is. Ahhoz viszont, hogy a tárgyi, képi, orális emlékeket el tudjuk helyezni keletkezési körülményeikbe, funkcionális környezetükbe, vagyis: az őket hagyományozó társadalom egész termelési, környezetkultúrájában, szokásvilágában, ahhoz új típusú filológiai képzettségre van szükségünk. És ehhez felül kell vizsgálni az úgynevezett segédtudományok hagyományos rendszerét. Szakítani kell a segédtudományokban a középkor-centrikussággal és az írott forrásokra koncentrálással.

Ötödik tézis: A történeti emlékek megőrzéséről

A történelem újszerű bemutatásához elengedhetetlenül szükséges, hogy az írott emlék mellett a tárgyi, képi emlékmagyarat is jobban megismerjük, de elengedhetetlenül szükséges az is, hogy kritika alá vegyük a történeti emlékek megőrzésének egész rendszerét.

A levéltár, mint az állami (és magánjogi) praxis számára fontos aktákat őrző intézmény, fokozatosan került kifejlesztésre. A politikai intézmények nemcsak a politikát „csinálták”, de egyben termeltek is az írásos forrásanyagot. Mint ahogy épp a történetírás története mutatja: a levéltárost, mint szakszerű hivatalnokot

is, a napi ügymenet gyakorlati igénye termelte ki, aki ismeri az aktákat előállító intézmények történetét, és így tudja, hol kell azokat keresni. Az államnak és a vállalati adminisztrációnak politikai és üzleti érdeke volt a szakszent levéltár, a szakszenten képzett tisztviselő-garnitúra kialakítása. De sokkal kevésbé fűződött politikai-társadalomtudományi vagy üzleti érdek a tárgyi, képi anyag rendszeres gyűjtéséhez, az ezzel foglalkozó intézmények fejlesztéséhez

Epilógus, 1991

De amikor mondatainkat faragjuk a szakmai önkritikáról, vagy a társadalmi nyilvánosságról, a társadalomról magáról, nem tudunk szabadulni a kiindulópontként választott gondolatától: minden kritika, önkritika ki van szolgáltatva a napi politikai szférának. A történész álmodozhat íróasztala mellett vagy kedves hegyei, erdői között a 21. század tudományáról, a 21. század nyilvánosságáról, miközben a politikai adminisztrációk a maguk több száz éves, előregedett, méregdrágán fenntartott intézményeikkel, állami, katonai, diplomáciai apparátusikkal nem képesek megóvni a világot a katasztrófáktól. Az állami-nemzeti erő kifejtésre felépült társadalmi gondolkodás csődje már nem is az alapelvek kidolgozójánál, Európánál jelentkezik, hanem az „exportvidékeken”, korunk civilizációs peremvidékén. Az egyén, az egyes ember, aki maga fölé növesztette – igen demokratikusan különben – ezeket az intézményeket, szentnek mondott kollektív eszmék jegyében, az egyén fázósan és félőn húzódik össze kis dolgozószobájában, s miközben önmagával is perpatvarozva szántja a papírt nyilvánosságról, tudományról, minduntalan felteszi a kérdést magának – ahogy feltette két évtizeddel ezelőtt is – vajon szükségszerű-e az ész, az értelem, az értelmiség kiszolgáltatottsága? Kiszolgáltatottsága immáron nem egyedül a diktatúrának, mint két évtizeddel előbb gondolta, de a magunk, az évszázaddal ezelőtt kitermelt ideológiáknak, eszmerendszereknek. És vajon nem túlságosan is rabjai vagyunk saját intézményeinknek, túlságosan is jól érezzük magunkat az elért státus-kényelmünkben, és ez lelassítja gondolkodási reflexeinket? Vajon mindaz, amit írtunk, tanítottunk mi, történészek, professzorok az elmúlt másfél évszázadban, mennyire részes mindabban a világ bomlásban, amelyet ma átélünk? S mennyire vagyunk netán elmarasztalhatók azért, hogy ezoterizmusba süllyedve hallgatunk, vagy hallgatunk?

GLATZ FERENC